

ANMELDELSER

Die Kunstdenkmäler des Landes Schleswig-Holstein. Kreis Eckernförde.

Hrsg. vom Landesamt für Denkmalspflege. Deutscher Kunstverlag. München Berlin. 1950.

Det er med Bøger som med Mennesker. En retfærdig Dom over dem kan kun fældes paa Baggrund af de Forhold, hvorunder de fremkom eller levede. Gælder dette i al Almindelighed, gælder det ikke mindst Forgængeren for det Værk, der her skal omtales, de af min gamle Ven Provincialkonservator, Professor R. Haupt 1887—90 udgivne *Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Schleswig-Holstein (I—IV)*, altsaa en Oversigt over Hertugdømmernes kunstneriske Mindesmærker, kirkelige saavel som verdslige, hvor de sidste dog, paa enkelte Undtagelser nær (f. Eks. Gottorp) blev ret stedmoderligt behandlet. Han var dengang Lærer i klassiske Sprog ved Gymnasiet i Plön — senere i Slesvig — men stærkt interesseret i Fortidens Kunst, ikke mindst dens Bygningskunst, og tidlig klar over, hvor ringe Kendskab man havde til Hertugdømmernes hjemlige Kunst udover enkelte Navne som Slesvig-Alterets Mester, Brüggemann. „Vi mangler et Inventar over de arkitektoniske Mindesmærker“, skrev han allerede i 1877. Og myreflittig, som han var, tog han samtidig med sin Skolegerning fat paa dette Arbejde, der saa at sige maatte bygges op paa bar Bund. Udover ældre Topografier, blandt hvilke maa nævnes Traps „Hertugdømmet Slesvig“ (1864), hvor Jacob Helms havde beskrevet de betydeligste sønderjydske Kirker, og samme Forfatters Afhandling om Ribe-egnens Tufstenskirker, fandtes der næsten ingen Forarbejder, og de Indberetninger om deres Kirker, Præsterne efter officiel Ordre maatte indsende, har næppe givet altfor meget. Det var et ogsaa med rent korporligt Slid og Slæb forbundet Pionerarbejde, Haupt paatog sig, og ud herfra tager jeg ikke i Betænkning at karakterisere Værket som et for sin Tid særdeles godt og fortjenstfuldt Arbejde, der tilmed, i Modsætning til flere lignende havde den store Dyd, at det blev færdigt.

Men ganske naturligt svarede hverken den meget korte og knappe, men til Gengæld koncise Tekst eller det netop i et Værk

af denne Art saa overmaade vigtige Billedmateriale i Længden ikke til de Krav, Forskningen maatte stille. Selv var han ganske paa det rene hermed og udtalte 1920, at det var forældet og en Nyudgave nødvendig. En saadan oversteg dog hans Kræfter — han var dengang midt i Halvfjerserne — men trods sin høje Alder udgav han dog 1924—25 to Supplementsbind „*Die Geschichte und Art der Baukunst im Herzogtum Schleswig*“ og et tilsvarende for Holsten og Lauenborg. De er saa at sige en Synthese af Inventarværket, idet de ikke som dette er ordnet topografisk men sagligt, og saaledes at hvert af de to Hertugdømmer behandles for sig. Velbevandret som han var i dansk Kunsthistorie, var han nemlig helt klar over den Forskel, der navnlig for den ældste Tids Vedkommende var mellem de to Landsdele. Og disse to Bind, i hvilke han nedlagde den omfattende Viden, han havde høstet i sin trediveaarige Virksomhed som Provincialkonservator (1893—1924), kan endnu med Nytte raadspørges den Dag i Dag. Vel at mærke dog først naar man har sat sig ind i hans kuriøse Krydshenvisningssystem med Kvadrater, og jeg ved ikke hvad!

Det blev hans Efterfølger Dr. Sauermann, den tidligere Direktør for Museet i Flensborg, der bistaaet af en Medarbejderstab maatte tage Hovedopgaven op. Men først i Slutningen af Tredvern artede Forholdene sig saaledes, at Manuskriptet kunde gaa i Trykken, og 1939 udkom hele fire Bind af „*Die Kunstdenkmäler der Provinz Schleswig-Holstein*“ som det nye Værks Titel lød. Hvert Bind omfatter en Kreds, nemlig foruden en holstensk (Pinneberg) de tre slesvigske, Sydtønder, Husum og Ejdersted. Verdenskrigen og dens Følger for Tyskland satte ganske naturligt en Stopper for det saa smukt paabegyndte Arbejde, og først Sauermanns Efterfølger som Landeskonservator (fra 1947), den udmærkede Skildrer af Hertugdømmernes Herregaardsarkitektur Dr. P. Hirschfeld kunde tage fat paa Fortsættelsen med Ekernførde Kreds. Manuskriptet til denne forelaa alt, men har aabenbart ikke været helt tilfredsstillende. I Forordet fortæller Udgifveren nemlig, at det er bleven gennemarbejdet hele tre Gange, og ikke mindst økonomiske Grunde synes at have afholdt ham fra at udarbejde en hel ny Tekst og foretage en anden Ordning af Billedmaterialet. Som det nu foreligger, slutter det statelige og smukt udstyrede Bind sig derfor nær til de fire nysnævnte.

Ligesom disse indledes det af en kort kunsthistorisk Oversigt, og efter den egentlige Tekst følger en saglig ordnet Kunstnerfortegnelse, til hvilken slutter sig nogle værdifulde Tavler med Guldsmede- og Kandestøbermærker. Endvidere et Register

over de i Teksten omtalte Personer og en Litteraturfortegnelse. Derimod er selve Teksten ikke som i de foregaaende Bind ordnet topografisk, altsaa sognevis, men rent alfabetisk, hvad der i hvert Fald paa Anm. virker noget kaotisk, maaske dog kun fordi han i et halvt hundrede Aar har været vant til at tænke i Sogne og Herreder! Men naturligvis kan det have sine Fordele, idet man slipper for at søge efter Navnene i et Stedregister eller i topografiske Haandbøger som Trap eller Oldekop. Derimod forekommer Ordningen af Billedmaterialet mig ikke helt rar. Jeg tænker her ikke paa, at den langt overvejende Del af Billederne er samlede paa Tavler bag i Bogen, medens der i Teksten kun findes Grundplaner af Bygningerne og en Del — væsentlig heraldiske — Smaategninger, altsaa udelukkende Stregætsninger. Selvom det altid er behageligt at have Tekst og Billeder samlede saaledes som i „Danmarks Kirker“ og det tilsvarende svenske Værk, kræver de som Netætsninger gengivne Fotografier et andet og sikkert dyrere Papir end det til Teksten anvendte. Nej, det er den strængt gennemførte reale Deling af „Tavlebillederne“, jeg ikke kan lide. For at tage et enkelt Eksempel findes saaledes alle de rent arkitektoniske Billeder af Risby Kirke samlede, medens derimod dens Alterbordsforside, Font, Korbuekrucifiks, Prædikestol og Ligsten skal søges hver for sig. Det skal dog indrømmes, at for Specialister har ogsaa denne Ordning sine Fordele.

Naa, alt dette er jo Udenomsting, og om det egentlig centrale, selve Værket, har jeg kun godt at sige.

Om Tekstens Korrekthed er det naturligvis umuligt at fælde en fuldt begrundet Dom, naar man ikke kender det paagældende Bygværk etc. ud og ind, men saavidt jeg kan skønne ved at sammenholde den med Billederne, giver den god og udtømmende Besked. Og hvad Billederne angaar, er de næsten alle fortrinlige og staar nydelig paa det let kriderede Papir. Blot kunde jeg her undertiden have ønsket lidt flere eller et andet Udvalg, vilde f. Eks. gjerne have ofret et Par af Ekernførdes Smaahuse for nogle Detailbilleder fra Kirken!

Forskellen mellem det nye Inventar og dets Forgænger viser sig allerede i, at medens den egentlige Beskrivelse af Ekernførde Kreds hos Haupt kun fyldte 35 Sider med 66 Illustrationer, er den her vokset til 349 tættrykte Sider med 288 Tavlebilleder, hvortil yderligere kommer de i selve Teksten trykte. Det mangedobbelt større Omfang skyldes ikke blot, at Enkeltbeskrivelserne er bleven langt fyldigere, men først og fremmest at der her fuldtud er taget Hensyn til de verdslige „Mindesmærker“ i dette Ords videste Betydning. Altsaa ikke blot Herregaardene med deres rige Udstyr af Gobeliner, Møbler og Male-

rier samt deres Avlsbygninger, men ogsaa Bøndergaarde, Kaadnerhuse, Præstegaarde og Skoler, Møller og Ekernførdes mange hyggelige Smaahuse ikke at forglemme. Ja, Modsætningen til Haupt er saa stor, at det er den profane Kunst, der her dominerer. Først og fremmest da Herregaardene, hvad der er helt i sin Orden. Netop disse Egne — Svansen og Dänischwold — er jo udpræget Herregaardsland. Og hvilke Herregaarde! Modsat de danske, hvor Tyngdepunktet falder paa Tiden 1550—1650, tilhører de næsten alle det 18. Aarh. Det er ikke „de taarnede røde Paladser“, om hvilke Poul Møller synger, men Senbarokens, Rokokoens og Klassicismens mere beherskede og regulære Huse, hvis enkle Ydre ofte kontrasterer med deres rige Interierer. Man imponeres over Damps pompøse Trappehal med de indbyggede Orgler (Fig. 131—39) og fryder sig over de fine, fornemme Rum, der endnu er bevaret paa Knoop tæt ved den gamle Grænse mellem Slesvig og Holsten, Levensaa (Fig. 173—74). Her er det velbevarede Hus forøvrigt tegnet af en dansk Arkitekt, Fynboen Axel Bundsen, den samme der er Mester for Kapellet paa den gamle, minderige Kirkegaard i Flensborg. Mere tvivlsomt er det vel, om det statelige Ludwigsburg — det gamle Kohøvede — kan tilskrives en af vor Arkitekturs Stormænd, Eigtved.¹⁾

I Sammenligning med Herregaardene træder Kredens faatalige (12) Kirker afgjort i Skygge. For at holde os til de ældste, der tilhører den romanske Tid (12. Aarh.), er den anseligste jo nok Borby tæt udenfor Ekernførde, der har en søjlesmykket Sydportal, som dog intet har med de nedenfor nævnte angelske at skaffe. I æstetisk Henseende bærer den forholdsvis lille Teglstenskirke i Risby Prisen, men den arkæologisk mest interessante er Kosel med det mærkelige Rundtaarn, som den har tilfælles med Oversø, det helt ombyggede i Sdr. Stapel og de nu forsvundne i Kampen og Haddeby. Er det f. ø. kun et Tilfælde, at som alt bemærket af Haupt, disse, antagelig med Kirkerne samtidige Rundtaarne kun findes i Yderkanterne af det middelalderlige Danmark — Sydslesvig og Skaane — men slet ikke i det nuværende?

Kan ingen enkelte Kirke i Kredsen gøre Krav paa at være et særlig fremragende Bygværk, har dog den samlede Kirkebestand Interesse ved at vise, hvorledes Strømningerne fra Nord og Syd her mødes. Saavidt jeg kan se, maa nemlig de af raa og kløvede Kampesten i uregelmæssig Skiftegang opførte Kirker i Borby, Kosel, Siseby og maaske Sehested, opfattes som en di-

¹⁾ Det nævnes saaledes ikke i Listen over hans Arbejder i 3. Udg. af Weibachs Kunstnerleksikon, hvor hans Biografi er skrevet af den netop paa det Omraade saa kyndige Professor Elling.

rekte Fortsættelse af de med de sydfynske beslægtede Kampestenkirker, der — som ogsaa her — isprængt med enkelte Murstenkirker fra Gennerbugt strækker sig sydpaa gennem Midtlandet og langs Østkysten, hvor de dog afbrydes af en mærkelig lille Enklave af Kvaderstenkirker i Angel. De rige og skønne Søjleportaler paa flere af disse som Sørup og Munkbrarup, for at nævne de bedste, viser tydelig, at deres Ophav maa være Moderkirken, St. Peter i Slesvig.

I Modsætning til de fire ovenfor nævnte peger de noget yngre Kirker i Bünstorf og Dänischhagen afgjort mod Syd. Ogsaa de er byggede af Kamp, men Stenene er her lagt i regelmæssige Skifter og tilhugget i firkantede Blokke. En af slige Smaablokke muret, aftrappet og spidsbuet Portal som den i Værket ikke afbildede Sydportal i Dänischhagen søger man forgæves paa gammeldansk Grund, hvorimod den har Slægtninge i Holsten. I og for sig intet Under, da Dänischwold, hvor den ligger, maa være koloniseret fra Syd.

Fra Syd har man ogsaa faaet Hovedstykket i Kirkernes Udstyr, de sentmiddelalderlige, udskaarne og malede Højaltertavler, af hvilke forøvrigt kun en enkelt (Gettorf) er bevaret paa sin Plads i Kirken. En mærkelig Modsætning til Forholdene længere mod Nord, hvor f. Eks. 8 af Aabenraa Amts 17 gamle Kirker endnu har deres gotiske Altertavler staaende paa Plads, en enkelt (Felsted), endogsaa foruden selve Hovedaltertavlen et Sidealter. Foruden Gudewerdternes berømte Billedskærerværksted i Ekernførde maa Aarsagen vel være, at Kirkerne hernede efter Reformationen er bleven adelige Patronater, hvorfor Herremændene har følt særlig Trang til at smykke deres Kirker.

Og saa blot til Slut, samtidig med de bedste Ønsker for Værkets Fremtid, et Spørgsmaal. Kan det virkelig være rigtigt, at Hvælvinger med firkantede Ribber og stærkt indskaarne Kapper som Risby og Siseby i den kunsthistoriske Oversigt (S. 4) dateres saa tidlig som 13. Aarhundrede? En saa „pyntet“ Hvælving som Sisebys (Fig. 31) vilde man i hvert Fald heroppe sætte et Par Aarhundreder senere.

M. M a c k e p r a n g.

De Hansborgske Registranter II

De Hansborgske Registranter II, Breve i Uddrag 1543—49, udgivne ved Emilie Andersen af Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie (Kbh. 1947, 671 Sider). Hermed indledes en Række Bind, som i kronologisk Orden skal indeholde Uddrag af de fra Hertug Hans den Ældres Kancelli

udgaaede Breve, forsaavidt som man har kunnet samle dem, saavel „aabne“ som „lukkede“ og saavel af uden- som indenrigspolitisk Indhold. Undtagne er Forordningerne, der er trykt in extenso i det i 1943 udkomne første Bind af De Hansborgske Registranter, endvidere alle Domme, som ifølge Planen skal samles i et særligt Bind. Det langt overvejende Flertal af Brevene stammer fra de hertugelige Brevbøger eller Registranter, som i Kancelliet førtes i forskellige Rækker, over hvilke der, forsaavidt de er benyttede i det foreliggende Bind, i Forordet er givet en Oversigt; men ogsaa Breve, som kun kendes i uregistreret Koncept eller i Original, er medtagne.

Da ligeledes alle udenrigske Breve, som ovenfor bemærket, er indbefattede, og disse i de fleste Tilfælde omhandler Anliggender, der var fælles for Kongen og Hertug Hans (saavelsom Adolf), faar Bindet Interesse for Monarkiet som Helhed, især for Forholdet til Kejseren, de tyske Nabofyrster og Christiern II's Svigersønner i Pfalz og Lothringen. De herom handlende Breve udstedtes af de tre Fyrster i Fællesskab (uden at man dog heraf kan slutte, at Fyrsterne har været forsamlede paa det paagældende Tidspunkt (se f. E. S. 518 og 522 f). I 1540'ernes „geschwinde“ Tid, da løse Rygter om allehaande „Praktikker“ og Rustninger svirrede i Luften, beslaglægger navnlig Brevene vedrørende de nordtyske Forhold en stor Plads, i mange Tilfælde for stor i Forhold til den Interesse, der knytter sig hertil. I Fællesskrivelser behandledes endvidere Spørgsmaal som Forleningen med Slesvig, Slesvig Stifts Stilling, Grænsestriden mellem Kongeriget (nemlig Ribe Stift og Len) og Hertugdømmet Slesvig, desuden Sager vedrørende det under Fællesstyrelsen hørende slesvig-holstenske Ridderskab. Hansborgarkivets Materiale angaaende disse Forhold er saaledes blevet gjort lettere tilgængeligt, end Tilfældet endnu er med de tilsvarende Akter i det kgl. tyske Kancellis Arkiv (i Rigsarkivet) og Gottorper-Arkivet (i Slesvig).

Mindre omfangsrigt, men af stor Interesse er det Brevmateriale, der belyser Hertug Hans's Styrelse af hans Landsdele i Slesvig, omfattende det meste af Nordslesvig og Dele af Mellemslesvig, nemlig Haderslev Amt med Tørning Len (for saavidt det ikke hørte under Kongeriget), Tønder Amt og Løgumkloster, hvortil kom Øerne Sild, Før Østerland, Nordstrand og Femern; Breve vedrørende hans holstenske Landsdele er kun medtagne i korte Uddrag. Det ny Kildestof supplerer vor Viden og uddyber Opfattelsen af de forskellige Problemer uden i større Grad at ændre denne. I Aarene 1543—48 er Hans den unge, af andre, navnlig Kongen og Iven Reventlow, afhængige Fyrste. Sidstnævnte er hans Statholder og mest

fortrolige og gehejme Raad (se f. E. S. 586, 599, 630, 666), især brugt i udenrigspolitiske Spørgsmaal og i Pengesager; for Omslagsregnskabet fritages han dog fra 1548 (S. 246). Næsten pudsig virker det, naar Hertugen, som nødtigt vil krænke hverken Kongen eller Adolf eller give dem Anledning til ubehagelig „Eftertanke“, raadspørger Reventlow angaaende sin ikke altid lette Stilling mellem Brødrene (S. 280, 308, 394). I det hele taget er Hans den forsigtige Mand, husholderisk og bjergsom i Pengesager, maaske til at begynde med i Kraft af en Dyd af Nødvendighed; dog synes han ret hurtigt at have bedret sin økonomiske Situation. Naar han udskrev en Ekstraskat i 1549, var det aabenbart nærmest kun for at følge Brødrenes Eksempel (S. 587), og Pengene skal foreløbig blive liggende hos Amtmændene — en Bestemmelse, som dog „for allehaande Bagtankers Skyld“ klogeligt ændres, da Udskrivningen overfor Undersaatterne er blevet begrundet med øjeblikkelig Penge-nød (S. 653). At Hans særlig har været ængstelig for at støde Iven Reventlow for Hovedet, og at denne ikke altid har været let at behandle, fremgaar af mange Smaatræk. Man forstaar derfor, at han aabenbart ikke har været ivrig for at faa sin stormægtige Raadgiver med som Ledsager paa den store Brudfærd til Sachsen (se S. 502), ved hvilken Hertugen paa Kongens Vegne ledsagede Prinsesse Anna til hendes Formæling med Hertug August. Kuriøst er det iøvrigt, at denne festlige og sikkert hyggelige Familierejse overfor Undersaatterne bruges som Motiv til Skatteudskrivning ved i en Skrivelse herom at betegnes som „et hastigt Tog udenlands“, til hvilket en statelig Sum Penge vil være nødvendig — sidestillet med en foregaaende militær Ekspedition til Bremen Stift (!)

Hvad angaar Hans's indre Styrelse skal her kun, som en Stikprøve, omtales Brevenes Oplysninger vedrørende de ret uklare Forhold om Præsteembedernes Besættelse i Nordslesvig i den første efterreformatoriske Tid. Det fremgaar, at Sognepræsten i Landsognene kaldes af Menigheden (S. 363 f., 528), uden at der oplyses noget om Valgmaaden. I Skærbæk, hvor Sognefolkene ikke havde kunnet blive enige, vælger Amtmanden mellem to af dem indstillede Kandidater (S. 516). Valget stadfæstes af Hertugen, som samtidig giver Præsten Tilladelse til „at besidde og bruge“ Sognekirken (S. 56), „forlener“ ham med den, som det hedder (S. 363 f., 368, 440). Angaaende Kirketien- den bestemmer han, at den, i det mindste i 1549, skal forbeholdes Kirkerne selv (S. 647). Præstegaardens Bygning ejes af Præsten selv (S. 331, 333), hvilket rimeligvis har bidraget til den allerede nu almindelige Skik, at Søn følger efter Fader.

Som man vil se, bekræfter disse Oplysninger den hidtil herskende Opfattelse af disse Forhold. En nærmere Omtale of Forvaltning og Retspleje bør opsættes, til de kommende Bind har medført en Forøgelse af Stoffet. Et enkelt Brev, nemlig en Skrivelse fra Hertugen til hans meget brugte Raadgiver, Amtmand i Haderslev Sivert Rantzau, kan Anm. dog ikke modstaa at omtale, mindre for dets juridiske end psykologiske Interesse, idet der herved kastes Lys over Hans's Omsorg for det kære Vildt, parret med hans Utilbøjelighed til at efterleve den daltidige Strafferets drakoniske Bestemmelser angaaende Tyve, grebet paa fersk Gerning. En saadan, der er fængslet, grebet i at have skudt en Hare, skal „under en lempelig Tortur, uden synderlig Livsfare“ forhøres om tidligere Forseelser m. m. og derefter, hvad enten han bekender eller ikke, til Skræk og Advarsel for andre anklages paa Livet og behandles som en, der skal henrettes. Imidlertid skal Amtmanden, uden at Hertugen indblandes deri, iværksætte en Forbøn af Fruer, Jomfruer eller „andre ufordægtige Personer“, hvorefter Fangen skal benaades med Betaling af en Bøde (S. 404).

Man har for Udgivelsen fulgt samme Principper, som ligger til Grund for Kancelliets Brevbøger (jvf. Forordet til Bd. I); dog er Arbejdets Rammer blevet udvidet ved Medtagelsen af de udenrigske Breve. De Hansborgske Registranter har endvidere den Fordel at være kommenteret i et ganske andet Omfang end den kongerigske Publikation, og der er foretaget et grundigt Arbejde for at klargøre de enkelte Breves Sammenhæng med andre, saavel ud- som indgaaede Skrivelser i Hans den Ældres eller det kongelige tyske Kancellis Arkiv. Ogsaa Udarbejdelsen af Uddragene har været en krævende Opgave, ifølge Sagens Natur langt mere end for de danske Brevbøgers Vedkommende. Gennemgaaende er de meget vidtløftige, hvilket naturligvis har sine Fordele ved at give Sikkerhed for Fuldstændighed og Paalidelighed; en kortere, mere sammentrængt Gengivelse vilde dog i mange Tilfælde have været ønskelig og ogsaa mulig uden skadelig Virkning for Kvaliteten, navnlig hvor det drejer sig om Skrivelser, hvis Interesse ikke svarer til deres Længde. Oversættelsen er i det hele vellykket, selv om der paa enkelte Punkter kan rettes Indvendinger. Saaledes bør Bescheidenheit næppe gengives som Beskedenhed (S. 576), men som Klogskab eller Maadehold og Knab ikke som Knægt (S. 425); Bibeholdelsen af de tyske (specielt juridiske) Udtryk i den danske Oversættelse gør Teksten vanskeligere tilgængelig, men har vel næppe kunnet undgaas. Som Helhed maa det siges, at Udgiverens Opgave er løst paa udmærket Maade med en Grun-

dighed, Skarpsindighed og Sagkundskab, der giver de bedste Løfter for Fortsættelsen af dette ikke mindst for Sønderjyllands Historie betydningsfulde Værk.

Ønskeligt havde det været, om Selskabet ved et saa vidt spændende Foretagende i Lighed med Kancelliets Brevbøger havde ladet hvert Bind forsyne i det mindste med et Navne-register, da Mangelen af et saadant vil være meget følelig i den Tid, der maa hengaa, inden den hele Række, saaledes som Planen er, afsluttes med Fællesregistre. *Johanne Skovgaard.*

Festgabe

Professor D. Dr. **Otto Scheel** zum 75. Geburtstage am 7. März 1951 dargebracht. (Schriften des Vereins für Schl.-Holst. Kirchengeschichte. 2. Reihe, 10. Band, 2. Heft, Preetz/Holstein, 1950).

Dette andet hefte efter sidste verdenskrig af den kendte tyske kirkehistoriske publikation fremtræder som et festskrift til den i Nordslesvig fødte kirkehistoriker Otto Scheel. Hans professorgerning faldt ved universitetet i Tübingen, hvor han erhvervede sig et navn som Luther-forsker og skrev en stor Luther-biografi (I—II, 1916—17, I,³ 1921). Men efter Tysklands sammenbrud i 1918 og hans fødestavns afståelse til Danmark i 1920 søgte han til Kiel, hvor han fik overdraget et historisk professorat. Slesvigeren kastede sig nu over udforskningen af grænselandet Slesvigs problemer, maaske i tanken om A. D. Jørgensens historiske livsopgave, at udgranske årsagerne til den hjemstavnen overgåede ulykke. En anseelig række, noget spredte afhandlinger er blevet resultatet af dette forskerarbejde, som sidste krig så naturligvis gjorde stort afbræk i. Særlig Hedeby-spørgsmålet, denne oldtidens vigtige handelsplads ved Nordens sydgrænse, har optaget ham. I sommer har han på den sl.-holst. kirkehistoriske forenings årsmøde i Slesvig by holdt foredrag om „Dahlbyhof (Dalby sogn ved Kolding, hans moders barndomshjem, der ejedes af den kendte sl.-holst. sindede stænderdeputeret Petersen) und Christiansfeld“ (moderens skoleby), vel indledningskapitlet til en kommende selvbiografi.

Det 192 sider store festskrifts indhold har også bud til danske historisk interesserede læsere, især naturligvis de nordslesvigske bidrag. Jeg skal da her give en kort oversigt over de enkelte artikler i rækkefølge.

Professor i kirkehistorie ved Kiels universitet, formand for foreningen dr. P. Meinhold giver til indledning en kort vurdering

af Scheels livsindsats. Derefter skriver pastor emer. W. Meyer i Slesvig om „Neueres über das Alter des Schleswiger Domes“ (s. 1—7), og pastor D. Dr. W. Jensen i Wandsbeck, præstesøn fra Rinkenæs, om „Herzog Christian von Schleswig-Holstein und Landgraf Philipp von Hessen. Zur Geschichte der Reformation in Schleswig-Holstein“ (s. 8—19), med benyttelse af den i Marburg landsarkiv opbevarede værdifulde brevveksling mellem den unge danske fyrste og hans ældre slægtning i Hessen, der anmodes om råd i reformationens gennemførelse heroppe. Så følger et lille stykke af Dr. Th. O. Achelis i Rendsborg, der er kendt af danske læsere for sine talrige værdifulde arkivstudier. om nordslesvigske forhold, skrevne både på tysk og på dansk, „Weigerung der Eiderstedter Geistlichkeit eine Kirchenvisitation durch den königlichen Generalsuperintendenten zuzulassen, 1678“ (s. 20—23). En yngre dansk genealog, C. Langholz fra Åbenrå, nu i Thisted, offentliggør en personalhistorisk interessant levnedstegning, et vita af en præst i Ravsted 1681—1708 ved dennes død, „Der Lebenslauf eines nordschleswigschen Dorfpredigers aus der letzten Hälfte des 17. Jahrhunderts. Personalia des Seel. H. Pastoris von Rapstedt H. Tychonis Thomæi Tychsen,“ der stammede fra en kendt patricierslægt i Tønder, tilflyttet fra Hjerpsted sogn. Bibliotekar emer. dr. R. Bülck i Kiel giver et levnedstrids af en i sin tid værdsat holstensk salmedigter, „Mauritius Kramer. Ein schleswig-holsteiner Kirchenliederdichter des 17. Jahrhunderts“ (s. 33—40).

Derefter følger atter et nordslesvigsk bidrag af betydelig historisk interesse, fortrinligt skrevet af den kendte historiske forfatter, pastor emer. Th. Matthiesen i Flensborg, der stammer fra Haderslev, „Gotthard Johann Zwerg und Olaus Hinrich Moller. Freundesbriefe aus der Zeit des Pietismus. 1741—1751.“ (s. 41—64). Disse 43 breve fra Zwerg, der 1742 var blevet præst i Moltrup-Bjærning ved Haderslev til sin tidlige død i 1751, stilet til studiefællen fra Jena og København, den kendte genealog O. H. Moller, opbevares i Flensborg byarkiv. De giver et frisk og levende indtryk af pietismens første brydningstid i et enkelt nordslesvigsk pastorat, hvor den ny tiltrådte præst søgte at vække folket til personlig kristendom. Zwerg følte sig ikke helt i overensstemmelse med herrnhutismen, som i disse år fik sit betydelige centrum i Stepping præstegård med J. Kastrup som leder, men han tog til den anden side ganske afgjort afstand fra sine „verdslige“ nabopræster i Tyrstrup, Fjelstrup og Hammelev, som han helst så afløst af ham selv ligesindede. Han fik indført private opbyggelsesmøder i præstegaarden efter søndagstjenesten, hvor han kateketisk gennemgik sin præ-

diken fra kirken og øvede personlig sjælesorg. Der indledtes og sluttedes med en salme fra Brorsons „Rare Klenodie“, som han sammen med Jersins opbyggelsesbøger og Nye Testamenter spredte i sine sogne i anseelige tal. Til at begynde med kom kun nogle få sogneboere til disse private sammenkomster, men da generalsuperintendent Conradi ved sin visitats i 1743 i kirken havde opmuntret til at søge denne private sjælesorg og samfundspleje, øgedes tallet til 30 og flere, mest yngre folk, som naturligt nok var mere opladt for de nye tanker. Hån og forfølgelse udeblev heller ikke. Gloser som „hellige Hunde“ anvendtes på de vakte. Også et andet af pietismens arbejds-midler, præstekonventer til indbyrdes sjælesorg, søgte Zwerg at få indført på egnen, men forgæves i første omgang. Og snart gjorde hans tidlige død en ende på hans pietistiske præsteger-ning paa stedet. Hvorvidt dette er blevet fortsat af hans efterfølger, der havde været lærer ved Vajsenhuset i København, kan ikke afgøres. Jonas Brodersen har ingen optegnelser om pietistisk eller herrnhutisk liv i de nævnte sogne.

Næste bidrag er af professor dr. G. Hoffmann i Slesvig og handler om Claus Harms' genvordigheder med sin sognepræst ved Nicolai kirke i Kiel efter sin af studenterne fremhjulpede kaldelse dertil som kapellan, „Johann Georg Fock als Gegner von Claus Harms“ (s. 65—84), to tidsaldre, rationalismens og romantismens, som mødtes og brødes med den sidste som sejrende. Dr. Achelis' nu følgende biografiske skitse af det nordslesvigske præsteseminars kendte og dygtige leder H. S. Prah (død 1930), „Hans Schlaikier Prah“ (s. 86—90), forelaa allerede i manuskript i 1933, men måtte dengang på Hitlers bud forblive i skuffen. Det er et omhyggeligt tilrettelagt arbejde, som engang burde udvides til en større selvstændig biografi. Der fortsættes med en skildring ved den nuværende tyske præst i Gøteborg H. Kiesow af denne bys tyske præster gennem tiden fra 1623 til i dag, „Schleswig-Holsteinische Geistlichkeit zu Gothenburg“ (s. 91—101), blandt hvilke også findes to nordslesvigere, der i et tidehvert forlod deres hjemstavn for at gå til udlandet, nemlig Chr. Prehn, født i Åbenrå, efter 1850 og Th. Tiedje, indtil 1920 præst i Ravsted. Pastor dr. W. Lewerenz i Lübeck beretter kort om „Der Wiederaufbau von St. Marien zu Lübeck“ (s. 102—04), en af sidste krigs smertelige kirkeruiner, hvortil føjes Johanna Kolbes „Über die neuaufgedeckten Wandmalereien in St. Marien zu Lübeck“ (s. 105—12, illustreret), som krigsødelæggelsen har bragt for dagen. Endelig optrykkes ved den nævnte dr. W. Jensen „Abschiedsbrief des schleswischen Generalsuperintendenten Dr. Chr. Fr. Callisen“ (s. 113—

14), som havde indvarslet den nye romantiske kirketid efter Adlers rationalistiske, men som 72-årig ikke følte sig arbejdsdygtig nok til at magte de nye opgaver efter 1848-begivenhederne og derfor overlod valpladsen til yngre kræfter.

Den største interesse knytter der sig nu for danske læsere i det følgende til dr. Achelis' store kritiske anmeldelse af de to danske festskrifter til 1000-års jubilæerne i Ribe og Haderslev stifter, „Tausend Jahre der Stifter Ripen und Schleswig (s. 115—54), og især da til hans meget vidende kritiske referat af Hejselbjerg Paulsens store afhandling om de nordslesvigske præsters afstamning, uddannelse, kaldelsesmåde og prædikesprog. Bemærkelsesværdigt er det, at de to forskeres synspunkter ikke ligger langt fra hinanden. Blandt andet konstateres fra begge sider, at det nedertyske gudstjenestesprog forbavsende hurtigt efter reformationen fik førstepladsen i de nordslesvigske købstæder. Medens danskeren anser denne tyske sprogbenyttelse som en kirkelig og national ulykke, forsvarer tyskeren den som naturlig, da befolkningen nu engang selv ønskede den. Hertil er at sige, at det i virkeligheden kun var den tids overvejende fra Tyskland indkaldte præster i de ledende stillinger og en forholdsvis fåtallig tyskdannet overklasse, som ønskede og autoritært indførte tysk kirke- og undervisningsprog, medens den store almue af overvejende dansk rod og mål blev behandlet som askepot og kun fik tildelt en dansk bigudstjeneste med tyske salmer. Det synes derfor vanskeligt at opretholde dr. Achelis' almindeligt tyske hævde af det tyske sprogs naturlige hjemstavnsret i hertugdømmet Slesvig fra gammel tid. Tysken var nu engang fra begyndelsen et overklassefænomen og dermed en „Überfremdung“ af landets nedarvede mål. På den anden side må dens langsomme fremtrængen mod nord også som almuens omgangssprog ved især de tyskdannede præsters ihærdige indsats gennem tiderne, begunstiget af det dynastiske helstatsstyre i det såkaldte dansk-tyske monarki siges at give den en vis historisk ret i landet. At kirkens tilsynsmænd i det 18. århundrede trods deres egen tyske indstilling af kirkelige grunde havde tanker om at tilbagegive det danske sprog dets naturlige ret i kirke og skole i overensstemmelse med almuens modersmål, nævnes af begge forskere. Men der skete som bekendt alligevel så godt som intet og Sydslesvig overlodes dermed til en åndelig dødstilstand indtil i dag.

Festskriftet afsluttes med en nyttig „Bibliographie Otto Scheel“ (s. 155—79) ved dr. Bülck. Det vidner som helhed om sober tysk videnskabelighed, der altid vil kunne mødes til frugtbar tankeudveksling med dansk af samme art.

Jens Holdt.

To små bøger af J. Schmidt-Wodder

J. Schmidt-Wodder: Mensch zu Menschen in einer Grenzlandgemeinde. [1948]. Samme: Um die Existenz des deutschen Volkes und den Aufbau Europas [1949].

Fhv. folketingsmand, pastor Schmidts lille erindringskrift fra sin præstetid i det vestslesvigske Vodder sogn 1896—1919 giver et smukt og sympatisk billede både af forfatteren og det sogn, han kom til at virke i. Schmidt var — til forskel fra de fleste af hans embedsbrødre i Nordslesvig — fra begyndelsen frisindet indstillet både i kirkelige og nationale spørgsmål. Om man vil, kan man kalde ham grundtvigianer med tysk fortegn. Gennem begynderårenes brydninger søgte og fik han et ærligt og åbent forhold til sit „næsten rent danske sogn“, idet han selv bevidst bekendte sig som tilhørende det tyske folk, men ligeså bevidst gav udtryk for sin agtelse for sine sognebeboeres danskhed. Enhver nationalitet — på tysk side her en broget, af pastor Jacobsen, Skærbæk, indforskrevet kolonistflok — måtte have frihed til at pleje sit eget åndsliv med respekt for modparten og uden proselytmageri. Også kirkeligt byggede pastor Schmidt sit sognearbejde op på denne fundamentale menneskerettighed fra dåbens stund frit at måtte være sig selv som barnet i faderens hånd og mødes som menneske med sit medmenneske uden dogmatiske spændetrøjer. På dette grundlag måtte han da træde i åben opposition til den officielle tyske magtpolitik i grænselandet og finde sit kirkelige stade uafhængigt af de kirkelige retninger.

Herom fortæller skriftet jævnt og levende med mange små oplysende karakteristikker af de almuemennesker, han som præst og landmand kom i berøring med, deriblandt den kunstnerisk begavede billedskærer Jes Lind. At han også fra dansk, særlig grundtvigsk side blev respekteret som den redelige modstander, han var, og mødtes med megen menneskelig tillid, får vi ligeledes adskillige vidnesbyrd om.

Nogle af den tyske kapitulations skuffelse dikterede sure og uretfærdige udfald mod det danske folk i skriftets slutning burde hellere være udeladt. De skæmmer det indtagende billede af en fribåren modstander, vi ellers får i disse fordringsløse, historisk velkomne præsteerindringer fra den tyske tid.

Det andet lidt omfangsrigere skrift om „det tyske folks eksistenskamp og Europas nyopbygning“ viser pastor Schmidt som storpolitiker, der prøver at vise en vej ud af det tyske folks nuværende håbløshed. Han indrømmer nu åbent hitlerismens store bedrag overfor det tyske folk og verden („At national-

socialismen skuffede og vildledte så megen ren idealisme, er måske dens tungeste skyld“), men hævder stadig det tyske folks specielle mission i Østen som bølgebryder mod panslavismen (og i Afrika som kolonisator), helst ad fredelig bosættelses vej, men — om det skal være — også gennem krig og vold. Han opfordrer sit folk til at afkaste nederlagsmentaliteten og atter at indtage sin førende plads i et nyt Europa — med mange bitre ord om de allieredes efter hans mening ukloge Europa-politik og Danmarks påståede hævnpolitik overfor det sagesløse, trofaste tyske mindretal i Nordslesvig. Jens Holdt.

Nicolai Svendsen:

Spare- og Laanekassen for Skærbæk og Omegn gennem 90 Aar med nogle Træk af Egnens Historie.

Alfred Møllers Boghandel, Skærbæk, 1950.

Den første sønderjydske sparekasse oprettedes den 1. januar 1816 i bydelen Frederiksberg i Slesvig købstad. Der gik adskillig tid, inden der kom nogle flere uden for købstæderne. En af de første i Haderslev amt kom i Skærbæk, oprettet den 1. oktober 1860. Det er altså kun 90, ikke 100 år siden. Når man endda nu har udgivet et mindeskrift, er det ikke mindst, fordi der nu findes den mand, der har kunnet skrive det bedre end nogen anden.

Det er *Nicolai Svendsen*, som er født i sognet, som har været skolelærer i en kort tid, derefter redaktør først af „Hejmdal“, så af „Dannevirke“, i overgangstiden borgmester i Haderslev og endelig i mange år amtsskolekonsulent i Tønder. Han har altid vedligeholdt stærke bånd til den hjemstavn, i hvis overleveringer han er vokset op, han har levet med i byens udvikling, har kendt dens og sparekassens ledende mænd, og han er i stand til at skrive. Han har ud fra disse forudsætninger skabt en god og letlæselig bog, hvis emne når langt ud over sparekassens egen historie. Det er dog ikke en Skærbæks sognekronike, han har skrevet. Det er snarere udvalgte kapitler af sognets historie. Der er således straks en række korte levnedstegninger af de mænd, som var med til at lave sparekassen, med andre ord af sognets og hele egnens mest fremtrædende mænd, korte og rammende karakteristiker. Naturligvis er sparekassens egen historie den ledende tanke i bogen; men Svendsen kan ikke lade været med at tage dele af den sognehistorie med, han kender som ingen anden.

Der er f. eks. kapitler, der hedder „Færdselsforhold“, „Læger og Apotekere“, „Kirke og Skole i ældre Tid“ og „Slægter og Navne“. Under fællestitlen „Kampaarene“ står der tre afsnit, hvoraf de to hedder: „Fortyskningen paa Højdepunktet“ og „2000 Mark-Affæren og den tyske Banks Skæbne“. Det hele fortælles flydende, Svendsen er ikke forgæves gammel redaktør. Han er også vant til at se kritisk på sine kilder; der er næppe nævneværdige urigtigheder eller huskefejl i bogen.

Det er en fortrinlig bog, sparekassen i Skærbæk har udsendt, et velvalgt kildemateriale for den mand, der en gang skal skrive Skærbæks historie i udførligere form. Det vil dog næppe nogen gøre i vor tid, således som Nicolai Svendsen har vist, at han kan.

H. Lausten-Thomsen.

Tønder Landmandsbank 1901—1951

Den første selvstændige bank i Nordslesvig „Den Nordslesvigske Folkebank“ i Åbenrå oprettedes efter tilskyndelse af møller Jørgen Fausbøl i Branderup i sommeren 1872, og 3 år efter fulgte „Haderslev Bank“. I 1885 omdannedes en andelslånekasse i Tønder til „Creditbank“, som forholdene den gang var i Tønder, naturligvis under tysk ledelse; men i 1887 danndes „Lygumkloster Bank“ (nu Løgumkloster Bank), hvis aktionærer og ledelse for største delens vedkommende var danske. I Tønder by nåede man først i 1901 til oprettelse af en dansk bank, „Tønder Landmandsbank.“

I dag findes Tønder Landmandsbank i et af byens smukkeste gamle huse på byens hovedgade. Den har i de 50 år mødt adskillig modgang ved uheldigt udlån eller ved svig; men endda skriver dens formand, gårdejer Hans Andersen i Kongsbjerg med rette i det overordentlig smukt udstyrede festskrift, at „den ser den kommende tid i møde med tillid. Hvorledes de ydre forhold for banken og dens virkekreds vil forme sig under tidens uro og usikkerhed ligger endnu i tåge, men erfaringer, der er vundet, traditioner, der er skabt og arvetaget i 50 år, skal dog være en ballast og kraftreserve til at føre vor kurs videre gennem al slags vejr.“

Det er overlærer W. Christiansen i Tønder, som har skrevet festskriftet i samråd med fhv. amtsskolekonsulent Nicolai Svendsen. Afsnittet om tiden fra 1937 er dog skrevet af bankens direktør, borgmester J. Paulsen. Der kunne være skrevet noget udførligere om selve bankens arbejde. Man kan ved læsningen savne enkeltheder, man synes, skulle have været med.

Der er naturligvis oplysninger om bankens skæbne i de enkelte tidsafsnit og mange tal, som det sig hør og bør; men det, der giver festskriftet blivende værdi, er fremstillingen af bankens forhistorie og fortællingen om de mænd, som har været med i bankens ledelse. Man får også et stærkt indtryk af den troskab og stadigt fornyede tillid, hvormed egnens danske befolkning under alle forhold har sluttet op om sin bank. Det har været forudsætningen for, at den har kunnet røgte sin opgave til gavn for Tønders og Tønderegnens danskhed og til økonomisk støtte for Vestslesvigs borgere og bønder. *H. Lausten-Thomsen.*

H. P. Jørgensen:

Uge sogn — Et grænsesogn i 1500 aar. 1951

Til rækken af sønderjydske sognehistorier, der har set lyset i de senere aar, føjer sig nu Uge sogns historie. Gaardejer H. P. Jørgensen, Olmersvold, staar paa titelbladet som forfatter, men vigtige afsnit — dækkende mere end en trediedel af bogens side-tal — er skrevet af bibliotekar Aage Bonde. I forordet takkes endvidere landsarkivar Hvidtfeldt for bistand ved udarbejdelsen og kritisk gennemgang af manuskriptet.

I bogen er behandlet, hvad der bør behandles i en sognehistorie. Efter et kort topografisk afsnit gaar H. P. Jørgensen over til en skildring af sognet i oldtid og middelalder. Hærvejen, Olmersvold og Urnehoved landsting giver især stof til dette afsnit. H. P. Jørgensen gør her de samme synspunkter gældende som tidligere fremsat i „Sønderjydske årbøger“ og „Sønderjydsk månedsskrift“ og afviser H. V. Gregersens og Marstrands kritik af hans opfattelse af landstingets placering. Aage Bonde skriver interessant om 1600-tallets krige, og i to vægtige afsnit skildrer han kirken og de kirkelige forhold samt skolevæsenet. Der er i disse afsnit gravet dybt i det arkivalske materiale. Den fremstilling, der er givet af den sønderjydske landsbyskoles op-rindelse og ældre historie, fortjener at læses af alle med interesse for sønderjydsk skolevæsens historie. Aage Bonde behandler ogsaa sognets landbrugsforhold før udskiftningen, medens H. P. Jørgensen har skrevet om selve udskiftningen og landbrugets forhold i tiden op til den første verdenskrig, ligesom han fortæller om gaarde og slægter og gengiver træk af det liv, der levedes i sognet i forrige aarhundrede.

I Uge sogn har tyskheden i den tid, der har bestaaet et nationalt modsætningsforhold i Nordslesvig, haft et af sine sikre støttepunkter (Klein-Deutschland). Aage Bonde, der har strejft

dette spørgsmaal i afhandlingerne om kirken og skolen, behandler det udførligt i et afsnit om de nationale forhold fra 1840 til den første verdenskrig, hvorefter H. P. Jørgensen med selvoplevelsens styrke fortæller om de fire onde aar 1914—1918 og afstemningstiden. Bogens sidste sider indeholder en oversigt over udviklingen i sognet siden 1920. Som tillæg findes en fortegnelse over sognets præster og degne gennem tiderne.

Man glæder sig over denne smukke forøgelse af sønderjydske lokalhistorisk litteratur. Forhaabentlig vil bogen finde frem til mange interesserede læsere uden for sognets grænser. En lille indvending: bogens illustrationsmateriale forekommer noget tilfældigt valgt og placeret.

K n u d F a n ø.

Medlemmer af Historisk samfund for Sønderjylland kan ved henvendelse til gårdejer H. P. Jørgensen, Olmersvold pr. Tinglev, få bogen til en favørpris af 8 kr. hæftet og 12 kr. indbundet. Bogladeprisen er henholdsvis 12 og 16 kr. Red.

Louis E. Grandjean:

De danske Gotlandsfarere

(Søhistoriske Skrifter IV)

Høst & Søns Forlag 1950.

Søfartshistorikeren Louis E. Grandjeans skrift om de danske Gotlandsfarere hævder sig ved sit fornemme udstyr og sine mange udmærkede illustrationer smukt blandt den historielitteratur, der i de sidste år har set dagens lys. Det er også et skrift, der ved sit emnevalg må påkalde interessen hos den historisk interesserede her i vor landsdel. Helt fra hedenold har forbindelserne imellem Sønderjylland og Gotland jo været overordentlig intime, idet begge områder lå ved den nordeuropæiske handels hovedvej.

Men også i 1600- og 1700-tallet har der været nært samkvem tværs over Østersøen. Som vidnesbyrd herom bringer bogen om de danske Gotlandsfarere flere steder tal på det store antal skibe, der fra Flensborg, Egersund, Sønderborg og Åbenrå besejlede Gotland. Til tider indehavde disse sønderjyske byer tilsammen $\frac{1}{3}$ af den samlede tonnage i Gotlandsfarten!

Forfatteren søger at forklare dette ud fra så vel handelsmæssige som skibsmæssige forhold. Det må imidlertid også ses under en *politisk synsvinkel*. Det nævnes ganske rigtigt, at til at begynde med lå flensborgerne i spidsen med Gotlands-handelen, „men derefter trak de sig ud, mens Sønderborg og Åben-

rå-rederne holdt ud“. Forholdet er imidlertid det, at den kongelige by Flensborg havde føringen i den sønderjyske Gotlands-handel indtil Danmarks afståelse af øen i 1645. Men efter svenskekrigenes afslutning i 1660 blev det navnlig hertugens stad Åbenrå, som — tildels i forbindelse med Sønderborg — i læ af den lille gottorpske stats merkantilistiske bestræbelser og det nære venskab imellem Sverige og Gottorp formåede at tilkæmpe sig hovedparten af Gotlands-handelen, mens flensborgerne slog sig på handel med Norge. Som vist i S. årb. 1944, s. 56—91 lykkedes det endda åbenråerne under det meste af den store nordiske krig at holde søfarten på de svenske kyster vedlige. De tilhørte jo det neutrale Gottorp! —

Skriftet om de danske Gotlands-farere fortæller os også om skipper Marcus Schröder fra Åbenrå, der i midten af 1600-tallet blev den gotlandske kalkindustri store mand, ligesom vi hører om fire sønderborgere „Chr. Hööck, Mathias Riiper, Jöns Jöransson Hophman och Hans Krabbe“, som i 1730 skænkede Rute kirke på Gotland en tavle „till Gudz ära och kyrckians prydna“.

Som bogen nævner, afsluttedes dette interessante kapitel i Sønderjyllands og Gotlands historie omkring 1864, dog ikke så meget på grund af annekserne som fordi sejlskibenes saga nu snart ebbede ud. Kun Flensborg hævdede sig herefter som rederby, men nu drog skibene andetsteds hen.

Bogen bygger udelukkende på trykt materiale, og den endelige behandling af dette emne kan derfor ikke siges at foreligge endnu.

Hans Vald. Gregersen.

Rødning Frimenighed og dens Præstefolk 1889—1922

ved M. K. Gram, „Dannevirke“s Forlag, Haderslev, 1950.

Thade Petersens „De sønderjydske Frimenigheders Historie“ fra 1921 vil blive stående som standardværket om disse grundtvigske kirkefolks historiske bedrift i udlændighedstiden, både med hensyn til skildringen af de historiske fakta og af menighedernes indre liv, hvilket han jo alt sammen kendte af selvsyn. I 1949 kom Svend Zachariassens smukke skildring af Jørgen Eriksen og Sundeved frimenighed. Hertil føjes nu en ligeså levende og mere udtømmende fremstilling af et enkelt afsnit i den ældste frimenigheds historie, nemlig præstefolkene N. Lycke og hustru Kathrine, født Schou's virke i Rødning fra 1889

til 1922, skrevet med selvoplevelsens friske præg af et gammelt medlem af menigheden Mads K. Gram i København, med bidrag af præsteparrets to døtre Signe Gad og Kristine Jensen. Da Cornelius Appel, menighedens første præst (1874—89) på grund af sygdom måtte nedlægge sit embede, trådte efter mange betænkeligheder Lycke til, på det tidspunkt degn i Gram. Menigheden var ved denne tid i forbindelse med hele den politiske udvikling i grænselandet nede i en bølgedal, men fra 90-erne af gik det fremad igen. Ungdommen, som havde været på højskole nordpå, meldte sig nu i rækkerne og Lycke selv voksede med gerningen. Og hvad han ikke formåede, det udfyldte hans begavede og energiske hustru. Trods — og vel til dels på grund af — de præjssiske myndigheders stadige chikanerier voksede frikirken i styrke, hvilket i 1909 gav sig udtryk i bygningen af den smukke kirke til afløser af kirkesalen på højskolegården.

Men så kom den første verdenskrigs blodige år, som straks i begyndelsen tog begge de to af præsteparrets sønner, der lå inde som soldat. Fru Lyckes dagbogsoptegnelser om dette smertelige tab, som efterhånden overgik så mange andre hjem med, og om krigsårenes store tyngde i det hele over den danske befolkning i Nordslesvig, er et historisk dokument af høj rang. Sammen med døtrenes skildring af livet i præstehjemmet, hvor børnene — ganske undtagelsesvis — også fik deres private skolegang, giver fru Lyckes tankemættede optegnelser bogen betydelig værdi. Vi møder her menneskeskæbner „under Guds Stempel“, som denne hårdt prøvede danske mor udtrykker sig. Fra hende udgik også til dels initiativet til de julehilsener til soldaterne ved fronten, som allerede fra 1914 og krigen ud bragte hjemmets bud til dets sønner i krigens ragnarok. Bogen slutter med minder fra genforeningens vemodsfyldte lykketid og præstefolkenes fredfyldte aftensæde. Det er blevet en ualmindelig velskrevet bog med et rigt historisk stof fra en skelsættende tid i vort grænselands omskiftelige historie, hvor vi atter må sande, at ånd i længden altid er stærkere end ydre magt. Bogen bør findes i alle landets biblioteker og gives en villende ungdom i hænde.

Jens Holdt.

Anerkendelse for afhandling i Sønderjydske årbøger

H. V. Gregersen tilkendt Dansk historisk Fællesforenings pris.

Ved Dansk historisk Fællesforenings årsmøde i september meddelte formanden, landsarkivar Johan Hvidtfeldt, at foreningens pris for året 1949 var tilkendt cand. mag. H. V. Gregersen for en afhandling i Sønderjydske årbøger og forfatteren T. Tobiassen Kragelund for en afhandling i Fra Ribe Amt. Tildelingen af prisen til H. V. Gregersen er begrundet i følgende udtalelse:

»I Sønderjydske årbøger 1949 har Hans Valdemar Gregersen i en afhandling med titlen »Bidrag til Åbenrås økonomiske Historie indtil ca. 1730« behandlet Åbenrås handel og skibsfart. Hovedvægten i fremstillingen ligger på årtierne på begge sider af 1700. På grundlag af et omfattende kildestof, først og fremmest bevarede toldregnskaber, har forfatteren givet en interessant skildring af byens økonomiske liv i disse år. Der foretages en undersøgelse af de skiftende konjunkturer, der først og fremmest var afhængige af krigene og de ydre statsretlige forhold. Skildringen holder sig dog ikke bare til de store almene linier, små karakteristiske enkeltheder f. eks. om nogle af skippernes rejser, giver liv over fremstillingen. Gregersens afhandling er ikke blot et værdifuldt bidrag til sønderjydske handelshistorie, den er samtidig et historisk arbejde, der har interesse for enhver, der beskæftiger sig med dansk byhistorie, fordi den viser, at arbejdet med købstædernes handels- og skibsfartshistorie kan give værdifulde resultater. I betragtning af artiklens almene interesse, den smukke måde, hvorpå undersøgelsen er ført igennem og den gode og klare fremstillingsform har Dansk historisk Fællesforenings bestyrelse vedtaget at tildele Hans Valdemar Gregersen prisen for 1949 sammen med Tobiassen Kragelund«.

Redaktionen af Sønderjydske årbøger benytter lejligheden til at lykønske H. V. Gregersen med denne smukke og velfortjente anerkendelse.

Det er femte gang, en afhandling i Sønderjydske årbøger har fået tilkendt Dansk historisk Fællesforenings pris, der årligt tilkendes den eller de bedste afhandlinger i samtlige amtshistoriske samfunds årbøger.

Historisk Samfund 1950/51

Ved Peter Kr. Iversen og Knud Fanø.

Historisk samfunds årsmøde afholdtes i år i Broager forsamlingsgård søndag den 27. maj. Formanden, fhv. amtslæge, dr. med. H. Lausten-Thomsen bød velkommen til den store forsamling, der var mødt trods det dårlige vejr, og konstaterede, at årsmødet var lovligt indvarslet. Efter at formanden var valgt til dirigent, aflagde han følgende beretning om samfundets arbejde i det forløbne år:

Siden vi sidst har været samlet til årsmøde har Historisk samfund ved død mistet følgende medlemmer: Fhv. udenrigsminister, dr. phil. L. Moltesen, kontorchef Florander, Tønder, skoleinspektør A. Hansen, Haderslev, proprietær Have, Haderslev, gårdejer Mads Hybschmann, Uldallund, skoleinspektør Mads Møller, Haderslev, kommunebud Carl Petersen, Ø. Højst, gårdejer Jørgen Staugaard, Felsted, arkivbetjent Jeppe Juhl, Åbenrå, og skoleinspektør Oluf Hansen, Løjt.

[Edvidere udtalte formanden smukke mindeord over nationalmuseumsdirektør, dr. phil. P. Nørlund, der var afgået ved døden dagen i forvejen].

I årsberetningen sidste år blev det nævnt, at medlemstallet inden for Historisk samfund var stagneret. I år må vi desværre konstatere, at medlemstallet er gået noget tilbage. Det skyldes vel ikke, at der har været væsentlig større afgang ved egentlige udmeldelser, men især en mere håndfast optræden overfor de medlemmer, som af den ene eller anden grund inden for en rimelig frist ikke får betalt deres kontingent. Ved en kritisk gennemgang af kartoteket er der således slettet ca. 90 medlemmer, fordi de ikke har betalt medlemsbidrag. Det er beklageligt, at denne afgang har fundet sted, og styrelsen kan ikke se anden forklaring heri end dyrtiden, idet tilslutningen til vore arrangementer i det sidste par år har været stigende. Trods tilbagegangen er vi dog med et medlemstal på ca. 1140 stadig et af de største amtshistoriske samfund.

Men naturligvis vil vi gøre et forsøg på at nå op på det gamle medlemstal igen, og der vil derfor nu i disse dage til tillidsmændene blive udsendt indmeldeskort med en kort redegørelse for Historisk samfunds arbejde. Vi beder tillidsmændene tage godt imod disse kort og fordele dem til historisk interesserede i deres sogn, idet vi samtidig

beder dem overfor disse emner understrege betydningen af, at Historisk samfund får flere medlemmer.

Vi har i lighed med tidligere år modtaget tilskud fra stat, amter og købstæder. Efter at statstilskudet er blevet forhøjet til 1500 kr. og amter og købstæder har forhøjet deres tilskud til 200 kr., hvilket jeg herved gerne vil bringe samfundets bedste tak for, har det i år ikke været nødvendigt at søge om ekstraordinært tilskud hos Dansk Kultursamfund til udgivelse af Sønderjydske årbøger i sædvanligt omfang. Derimod har vi i år søgt og fået en understøttelse på 1500 kr. fra kultursamfundet til udgivelse af bagermester Thorvald Petersens interessante og frisk fortalte erindringer fra tiden før 1920. Fremmedherredømmet står allerede for hovedparten af det yngre slægtled så mærkelig fjernt og uvirkeligt, og det er derfor vor opfattelse, at navnlig ungdommen vil kunne have fornøjelse og glæde af at læse denne erindringsbog, som vi håber at kunne udsende som nr. 12 i vor skrift-række i løbet af efteråret. Endvidere er der al god grund til at nævne, at fhv. amtsskolekonsulent Nic. Svendsen også har skrevet sine erindringer, og at der fra Dansk Kultursamfund er givet et betydeligt tilskud til deres udgivelse. Vi håber, at det vil lykkes os at få truffet en sådan ordning med det forlag, der kommer til at udgive værket, at vore medlemmer kan erhverve det til favørpris på samme måde, som det var tilfældet ved Refslund Poulsen-bogen. Historisk samfund er i det hele taget Dansk Kultursamfund megen tak skyldig for den store økonomiske støtte, det gennem årene har ydet og yder til udgivelse af værker med emner fra sønderjysk historie.

I forbindelse med omtalen af Nic. Svendsens og Thorvald Petersens memoirer skal det også nævnes, at Historisk samfund har bekostet afskrivning af Peder H. Smidts erindringer. Maskinskrevne eksemplarer af disse erindringer, som på en vis måde udgør et supplement til Refslund Poulsens minder, opbevares nu i landsarkivet og rigsarkivet, hvor interesserede vil kunne læse dem. Som allerede nævnt i beretningen sidste år har Th. Kaufmann til landsarkivet afleveret et stort erindringsværk, som Historisk samfund har dispositionsretten over. Til arkivet er endvidere afleveret J. N. H. Skrumsagers Æt og Minder, og den forhenværende motorsagkyndige i Tønder J. C. Rasmussens erindringer vil også blive deponeret der. Det må håbes, at denne samling af memoirer vil kunne udvides yderligere.

Af interesse for medlemmerne er det at vide, at styrelsen har besluttet at yde en rabat på $\frac{1}{2}$ af prisen, når der købes for mere end 25 kr. ad gangen af foreningens oplag af ældre skrifter. Samtidig er prisen for ældre årgange af Sønderjydske årbøger til og med 1940 fastsat til 4 kr. En fortegnelse over samtlige publikationer vil fremkomme i efterårsheftet af Sønderjydske årbøger.

Af vort øvrige arbejde kan anføres, at vi igen sidste sommer, d. 3.

sept., arrangerede en egnsvandring, denne gang på Vedsted—Skrydstrup-egnen og med museumsinspektør H. Neumann og pastor Hejselbjerg Paulsen som førere. Under en kaffepause i Over Jerstal stationskro talte jeg om de tre nationale bondeførere, som denne egn har fostret (Krüger, L. Skau og Hans Nissen). I turen deltog over 100 medlemmer, og den interesse, der har været udvist overfor disse udflugter opfordrer til fortsættelse. Vi har derfor nu bedt fhv. inspektør ved Nationalmuseet magister Hugo Matthiessen om en søndag i august at lede en tur langs den gamle hærvej fra Immervad bro over Urnehoved og Olmerdiget til Frøslev kro, hvor vi håber at kunne slutte af med et foredrag om Karsten Thomsen og hans digtning. Hugo Matthiessen har indvilget i at komme herved, og der vil til sin tid tilgå medlemmerne nærmere oplysninger angående programmet. Vi omgås endvidere så småt med planer om ad åre at kunne arrangere en tur til Slesvig—Dannevirke under kyndigt førerskab.

I november måned søgte vi ved et lille kursus sammen med den flensborgske lærerforening at vække interesse for lokalhistorisk arbejde blandt danske sydslesvigske lærere og andre danske dernede. Der var 25 deltagere, og der blev holdt foredrag af museumsdirektør, dr. Fuglsang om museerne som kilde for personal- og lokalhistorikere, af landsarkivar Hvidtfeldt om arkivvæsenet i Sydslesvig og af arkivar Iversen om det lokalhistoriske arbejdes organisation, trykte og mundtlige kilder m. m. Vi har drøftet muligheden af også at arrangere et lokalhistorisk kursus i Åbenrå i januar måned næste år. Hvis dette kursus bliver til noget, vil der blive nærmere redegjort for programmet i efterårsheftet af Sønderjydske årbøger og Sønderjydske månedskrift.

Af andet historisk arbejde, som Historisk samfund vel ikke direkte er med i, men dog har vor største interesse, kan nævnes, at restaureringen af Thade Petersens fødegård på Rønmø, der foretages af Nationalmuseet, nu nærmer sig sin afslutning, og vor landsdel er dermed et ganske enestående museum rigere.

Der er ikke store hændelser at melde om i årets løb, men året er gået jævnt for Historisk samfund for Sønderjylland. Trods de stigende papirpriser har vi kunnet udsende Sønderjydske årbøger i sædvanligt omfang, endda med en indholdsfortegnelse over årgangene 1941-50 i tilgift, og det er os en glæde atter at kunne bringe en ny bog i vor skriftrække.

Formanden omtalte endvidere arbejdet med Flensborgbogen, hvis udgivelse er blevet forsinket på grund af de store prisstigninger. Det var ikke lykkedes at formå noget forlag til at overtage udgivelsen, og de to foreninger, Grænseforeningen og Historisk samfund, der har taget initiativet til bogen, må derfor selv påtage sig udgivelsen.

Efter at kassereren, adjunkt Fanø, havde oplæst det reviderede regnskab, aflagde museumsinspektør Neumann, Haderslev, beretning og regnskab for Sønderjydsk månedsskrift:

Jeg vil gerne også her udtrykke min beklagelse af, at arkivar Iversen har set sig nødsaget til at fratræde redaktionen fra årets begyndelse og takke ham for et for kortvarigt men godt samarbejde.

Abonnenttallet er stadig på ca. 600, men dog med svagt faldende tendens. Det er noget, som vist alle tidsskrifter mærker til, og som i forbindelse med de stigende papirpriser kan rumme en fare. Månedsskriftet har ikke direkte mærket noget til en forhøjelse af trykkeomkostningerne endnu, men hvis det kommer, skulle abonnenttallet ikke gerne stille os svagere.

Abonnenternes forhold til månedsskriftet er nu i virkeligheden opmuntrende for os. Trods tidernes ugunst sker der næsten ingen umotiveret afgang. Den svage nedgang der er, skyldes, at der kommer færre nye abonnenter. Og jeg vil da gerne sige her, at det er nødvendigt, at vi skaffer nogle flere. Jeg håber stærkt på, at jeg kan få et dusin nye abonnenter med hjem fra dette møde. Som det vil fremgå senere viser driftsregnskabet et lille overskud. Det går altså slet ikke baglæns, sådan som det er nu, men i betragtning af en forventet udgiftsstigning skulle vi ikke gerne have flere svage punkter end nødvendigt.

Driftsregnskabet 1950: Indtægt	.....	7.181,65 kr.
	Udgift:	..... 6.783,41 kr.
	minus formue	729.81 kr.

I den følgende drøftelse spurgte adjunkt, frk. Gudrun Gregersen, Sønderborg, angående rubrikken „Samleren“ i Sønderjydsk månedsskrift, som hun savnede, og lærer Aug. Korse, Broager, ankede over, at Sønderjydsk månedsskrift bragte for tungt stof. Månedsskriftet burde genvinde sin tidligere populære form. Neumann var klar over, at der var sket en ændring med månedsskriftets indhold, som alle ikke var lige begejstrede for, men redaktionen var i nogen grad afhængig af det stof, der indsendtes til den. Han så meget gerne, at de kritisk indstillede leverede artikler af mere populært tilsnit. Redaktør Morten Kaphøven, Åbenrå, efterlyste en systematisk indsamling af folkløstisk stof, hvorefter beretning og regnskab enstemmigt godkendtes.

Til styrelsen genvalgte pastor H. F. Petersen, forstander Hans Lund og museumsinspektør H. Neumann. Revisorerne, seminarielærer S. Schoubye og konsulent Frank, genvalgte

ligeledes og til revisorsuppleant udpegedes bagermester Th. Petersen, Tønder.

Under eventuelt bestemtes, at årsmødet 1952 skulle afholdes på Rømø. Thorvald Petersen takkede Hist. samf. for meddelelsen om, at hans erindringer ville blive udsendt i skriftrækken, og henstillede, at samfundet tog initiativet til en indsamling af beretninger om begivenhederne omkring folketingsvalget d. 3. april 1939.

Efter generalforsamlingen talte vort æresmedlem, dr. phil. M. Mackeprang, om biskop Jørgen Hansen og lærer Aug. Korse, Broager, om teglværksindustrien på Broagerland. Derefter vandrede årsmødets deltagere over i kirken, hvis tilblivelse og historie dr. Mackeprang berettede om. Til trods for at regnen igen var begyndt at strømme ned, ville de fleste af deltagerne dog ikke give afkald på det sidste punkt på programmet: besøget på mindehøjen for de faldne i den første verdenskrig.

Peter Kr. Iversen .

Årsregnskab og status pr. 31. 12. 1950

Indtægter:	Kr.	Udgifter:	Kr.
Medlemsbidrag	9.725 80	Trykning af skrifter .	8.830 60
Salg af skrifter	924 70	Honorarer	2.266 00
Annoncer	445 75	Ekspedition, kasserer,	
Tilskud	5.500 00	sekretær	700 00
Renter	64 98	Fragt og omdeling ...	1.981 35
Refslund Poulsen-bogen	137 50	Repræsentation, annon-	
Forskelligt	58 00	cer, møder	701 00
		Kontingent m. m. ...	199 00
		Balance	2.178 73
	16.856 68		16.856 68

Aktiver:	Kr.	Passiver:	Kr.
Post- og bankkonti ...	2.773 64	Førbetalt kontingent	95 20
Kontant	424 85	Regning	241 50
Udestående fordringer		Formue	2989 79
Kontingentrestance ...	68 00		
Salg	10 00		
	3.276 49		3.276 49

Knud Fanø.

Regnskabet er revideret, fundet rigtigt og i overensstemmelse med de forhåndenværende bilag. Kassebeholdningen pr. 31. 12. 1950 forelå anførte dato. Yderligere er regnskabet kontrolleret op til 18. maj 1951 og befundet i orden.

Tønder, den 22. maj og 24. maj 1951.

Sig. Schoubye. Jørgen Frank.

ANTON MIKKELSEN

Vort Folks Historie

Hefftet kr. 45,—

Ib. kr. 60,—

DANSKERENS FORLAG
AABENRAA

HEJMDALS BOGTRYKKERI

*leverer tryksager
af enhver art*

Aabenraa . Telefon 8182 (5 linier)

I serien:

Skrifter, udgivne af Historisk samfund for Sønderjylland

vil i løbet af vinteren følgende to publikationer blive udsendt:

- Nr. 12. Nordslesvig efter genforeningen. 7 radioforedrag. Pris for medlemmer kr. 3,00 (I boghandelen kr. 5,00). De 7 foredrag er udsendt i radioen sidste vinter og giver en god og alsidig oversigt over udviklingen i Nordslesvig i årene efter 1920. Foredragsholderne er: Protokolsekretær Sv. Thorsen, professor, dr. phil. Troels Fink, forstander Hans Lund, fhv. minister, folketingsmand Frede Nielsen, landsarkivar Johan Hvidtfeldt og redaktør K. Edv. Larsen. Hefftet egner sig udmærket som grundbog i studiekredse.
- Nr. 13. Thorvald Petersens erindringer. Bogens endelige titel er endnu ikke valgt, men prisen vil for medlemmerne blive omkring kr. 6,00. (I boghandelen altså omkring kr. 10,00). Thorvald Petersen fortæller frisk og veloplagt om sine drengeår i Nordborg, hvor den berygtede dr. Hahn dengang holdt til, og om den vågnende danskhed i Tønder i begyndelsen af århundredet. Det er en god bog, som bør finde en stor læsekreds. På grund af det dyre papir kommer bøgerne kun i små oplag, og medlemmerne opfordres derfor til at bestille dem snarest hos Historisk samfunds kasserer, adjunkt Knud Fanø, Frilandsvej 21, Tønder.

Historisk samfund for Sønderjylland

udgiver *Sønderjydske årbøger* og *Sønderjydske månedsskrift*.

Styrelsen er for tiden fhv. amtslæge, dr. med. H. Lausten-Thomsen, Åbenrå (formand), arkivar Peter Kr. Iversen, Åbenrå (sekretær), adjunkt Knud Fanø, Tønder (kasserer), højskoleforstander Hans Lund, Rødding, museumsinspektør H. Neumann, Haderslev, landsarkivar Johan Hvidtfeldt, Viborg, sognepræst H. Hejselbjerg-Paulsen, Fjeldstrup, pastor H. F. Petersen, Flensborg, gårdejer Sv. A. Hanssen, Nørremølle, overlærer Werner Christiansen, Tønder, viceskoleinspektør Chr. Stenz, Flensborg, og som æresmedlem fhv. museumsdirektør, dr. phil. M. Mackeprang, København.

Formand, sekretær og kasserer danner forretningsudvalg.

Redaktionsudvalget for Sønderjydske årbøger består af H. Lausten-Thomsen, Hans Lund, Johan Hvidtfeldt og Peter Kr. Iversen.

Sønderjydske månedsskrift redigeres af H. Neumann og Chr. Stenz.

Medlemsbidraget er 6 kr. årligt eller mindst 100 kr. een gang for alle. Medlemmerne modtager Sønderjydske årbøger gratis. Sønderjydske månedsskrift bestilles hos postvæsenet og koster 2 kr. 15 øre fjerdingårligt. I boghandelen eller bestilt hos museumsinspektør H. Neumann, Åstrupvej, Haderslev, koster det 2 kr. Indmeldelser modtages af alle styrelsesmedlemmer.

INDHOLD:

Hans Vald. Gregersen: Fra den nationale væk- kelse i langsognene omkring Åabenrå	Side 161—201
Anders Bjerrum: Anglernes hjemstavn	> 202—254
J. Holdt: En sømandsfærd for 100 år siden	> 255—291
Anmeldelser:	
Die Kunstdenkmäler des Landes Schleswig-Hol- stein, Kreis Eckernförde (ved M. Mackeprang) ..	> 292—296
Emilie Andersen: De Hansborgske Registranter II (ved Johanne Skovgaard)	> 296—300
Festgabe Professor D. Dr. Otto Scheel zum 75. Geburtstage am 7. März 1951 dargebracht (ved J. Holdt)	> 300—303
To små bøger af J. Schmidt Wodder (ved J. Holdt)	> 304—305
Nicolai Svendsen: Spare- og lånekassen for Skær- bæk og omegn gennem 90 år med nogle træk af egnens historie (ved H. Lausten-Thomsen).....	> 305—306
Tønder Landmandsbank 1901—51 (ved H. Lau- sten-Thomsen)	> 306—307
H. P. Jørgensen: Uge sogn — Et grænsesogn i 1500 år (ved Knud Fanø)	> 307—308
Louis E. Grandjean: De danske Gotlandsfarere (ved Hans Vald. Gregersen)	> 308—309
M. K. Gram: Rødding frimenighed og dens præ- stefolk 1889—1922 (ved J. Holdt)	> 309—310
Anerkendelse for afhandling i Sønderjydske årbøger ..	> 311
Peter Kr. Iversen og Knud Fanø: Historisk samfund 1950/51	> 312—316

I kommission hos

Danske Boghandleres Kommissionsanstalt,
Nyropsgade 19, København V.